

Ekofilozofia – nauka XXI wieku

Ecophilosophy – a science for the 21st century

Józef M. Dołęga

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Instytut Ekologii i Bioetyki

Streszczenie

Artykuł zawiera zarys problematyki ekofilozofii, który wymaga dalszych pogłębionych analiz i dyskusji w szerszym środowisku uniwersyteckim i akademickim. Tak wypracowana ekofilozofia może stać się dobrą podstawą do zaproponowania nowego stylu myślenia filozoficznego w szeroko rozumianej problematyce ekologicznej. Szczególnego namysłu i studiów wymagają podstawowe pojęcia, kategorie, paradygmaty ekofilozofii.

Abstract

The article includes a broad outline of the ecophilosophical issues that require further analysis and discussion in the wider university and academic environment. Such developed ecophilosophy may offer a good basis upon which to propose a new style of philosophical thinking on what are broadly considered ecological issues. In particular, the basic ideas, categories and paradigms of ecophilosophy should be discussed.

1. Wprowadzenie

Termin *ekofilozofia* wszedł oficjalnie do słownika filozoficznego na VI Zjeździe Filozofii Polskiej w 1995 roku w Toruniu. Do Sekcji: **Ekofilozofia i filozofia życia** zgłoszono 29 referatów. Część z nich dotyczyła ekofilozofii. Od Zjazdu Toruńskiego termin ten zaczyna funkcjonować coraz częściej w tekstach publikowanych i w wykładach, znakiem tego są dwa numery *Ateneum Kapłańskiego* 138(2002)2, 139(2002)3 i cały szereg publikacji oraz wykłady kursoryczne i monograficzne w uniwersytetach i akademiach, np.: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Papieska Akademia Teologiczna, Uniwersytet Szczeciński, Uniwersytet Śląski, Uniwersytet w Białymstoku, Akademia Podlaska, Pomorska Akademia Pedagogiczna, Politechnika Lubelska, Politechnika Łódzka, i inne. Artykuł prezentuje analizy dotyczące terminu, pojęcia, koncepcji, problematyki merytorycznej ekofilozofii, ma na celu przybliżyć Czytelnikowi zasadnicze zręby ekofilozofii.

2. Analiza semantyczna terminu *Ekofilozofia*

W analizie semantycznej terminu *ekofilozofia* wyjdziemy od znakomitego tekstu Antoniego B. Stępnia na temat filozofii zamieszczonego w *Słowniku pojęć filozoficznych* [1].

1. Filozofia – jak wiadomo termin ten pochodzi z języka greckiego: *philosophia*, $v48 \equiv \Phi \equiv v$: $\forall$ i oznacza – umiłowanie mądrości (*phileo*, $v48 \equiv \Phi$ – miłuję, dążę; *sophia*, $\Phi \equiv v$: $\forall$ – mądrość, wiedza).

Termin ten posiada wiele odcieni znaczeń, a mianowicie:

- znaczenie najogólniejsze: wiedza o świecie, wiedza dotycząca bytu jako bytu, wiedza dotycząca przedmiotu (przedmiotów), wiedza dotycząca źródeł i granic poznania;

- znaczenie światopoglądowe: oznacza światopogląd zapewniający osobie ludzkiej orientację w świecie i umożliwiającą życie rozumne;

- znaczenie naukowotwórcze oznacza teorie wiedzy naukowej.

Termin *sophia*, $\Phi \equiv v$: $\forall$ pierwotnie oznaczał wszelkiego rodzaju teoretyczną i praktyczną mądrość, którą mędrzec (*sophos*, $\Phi \equiv v \bar{H}$) wyróżniał się wśród przeciętnych ludzi. Nadano temu słowu znaczenie przede wszystkim teoretyczne, które umożliwiała zdobycie jakiejś umiejętności (*techne*, $\vartheta \equiv \Pi < 0$) lub praktycznej działalności (*arete*, $\Delta \gamma \vartheta \bar{Z}$). Nauczyciela tak pojmowanej wiedzy nazywano sofistami (*sophistes*, $\Phi \equiv v4 \Phi \vartheta \bar{Z} \bar{H}$). Natomiast filozofa (*philosophos*, $v48 \bar{\Phi} \equiv v \bar{H}$) odróżniano od sofisty i mędrca, właśnie filozofowie powinni metodycznie dążyć do zdobycia mądrości, do zdobycia wiedzy o tym, co naprawdę istnieje. W związku z tym w myśli europejskiej możemy wyróżnić przede wszystkim dwa zasadnicze znaczenia terminu filozofia:

1⁰ Filozofia jako najogólniejsza nauka o świecie lub zbiór kilku ogólnych nauk filozoficznych;

2⁰ Filozofia jako światopogląd przede wszystkim mający praktyczne znaczenie.

Oba te rozumienia filozofii nie są przeciwstawne, a można je rozumieć jako ujęcia komplementarne.

2. Ekofilozofia – termin składa się z trzech wyrażen greckich:

- *oikos*, $\epsilon\upsilon\omicron\beta\epsilon\eta$ – oznacza: środowisko, dom; mieszkanie, siedzibę, mienie rodzinne, gospodarstwo, rodzinę;
- *phileo*, $\nu\alpha\lambda\epsilon\tau$ – oznacza: miłuję, dążę;
- *sophia*, $\Phi\varsigma\upsilon\phi\iota\alpha$ – oznacza: mądrość z aspektem teoretycznym i praktycznym.

Zatem ekofilozofia, w najogólniejszym rozumieniu, jest nauką filozoficzną o środowisku. Inaczej mówiąc ekofilozofia jest nauką filozoficzną o środowisku przyrodniczym i społecznym, czyli o ekosystemie ziemskim i jego otoczeniu z aspektami teoretycznymi i praktycznymi. Krócej mówiąc: ekofilozofia jest nauką o ekosystemie i jego otoczeniu. Określenia te zawierają terminy, które należy wyjaśnić, a mianowicie:

- **nauka filozoficzna:** charakterystyka tej nauki zawarta jest w epistemologii i metodologii filozofii, analogicznie do filozofii należy wypracować epistemologię i metodologię ekofilozofii, uwzględniając specyfikę w przyjmowanych koncepcjach tej nauki;
- **środowisko:** rozumiemy w ujęciu całościowym, czyli ze wszystkimi sferami, w których toczy się proces życia i istnieje człowiek, a mianowicie: atmosferą, hydrosferą, litosferą, kosmosferą, biosferą, antroposferą;
- **system ($\Phi\beta\Phi\theta\theta\cdot\upsilon$):** termin ten jest pomocny w opisie nie tylko różnorodnych podsystemów przyrodniczych, ale również w opisie podsystemów społecznych, ekonomicznych, technicznych, przemysłowych itp. Wielki system to jeden wielki obiekt sterowania, który według Mieczysława Lubańskiego [2] charakteryzuje się następującymi właściwościami:
  - system ten składa się z podsystemów, które można wyróżnić i opisać;
  - każdy z podsystemów ma własny cel działania, a jego efektywność może być oceniana w zależności od procesu sterowania;
  - cały system ma ogólny cel działania, a jego efektywność ocenia się na podstawie działania podsystemów;
  - w podsystemach, jak też między nimi, zachodzą liczne sprzężenia;
  - w systemie istnieje hierarchiczna struktura sterowania;
  - rozbudowana sieć informacyjna gwarantuje celowe funkcjonowanie i optymalizację systemu;
  - **w systemie obserwuje się współdziałanie ludzi, wytworów człowieka i środowiska przyrodniczego – wszystkie te elementy systemu tworzą środowisko;**
- **ekosystem ($\epsilon\upsilon\omicron\beta\epsilon\eta\Phi\beta\Phi\theta\theta\cdot\upsilon$):** na treść terminu ekosystem [3] składają się następujące elementy:
  - organizmy żywe (biosfera) – czynniki biotyczne;

- i człowiek z całą antroposferą;
- oraz czynniki abiotyczne – atmosfera, hydrosfera, litosfera, kosmosfera, magnetosfera. W poznaniu naukowym możemy prowadzić badania małych ekosystemów o dużej złożoności, oraz można rozpatrywać wielki ekosystem ziemski, uwzględniając wszystkie oddziaływania wewnętrzne oraz wpływ otoczenia na ten system, czyli najbliższego otoczenia kosmicznego Ziemi i Kosmosu;
- **otoczenie:** pojęcie otoczenia jest związane z rozumieniem systemu, a przez system [4] rozumiemy zespół różnych elementów wzajemnie ze sobą powiązanych, na siebie oddziaływujących i stanowiących pod pewnym względem całość. Określenie to nawiązuje do filologicznego znaczenia terminu „system” (gr. *systema*) i podkreśla taki układ elementów, który tworzy pewną całość uwarunkowaną stałym łańcem jego części składowych w świecie realnym lub w sferze poznania ludzkiego. System stanowi całość, w której elementy są powiązane ze sobą relacjami oddziaływania i stanowią jego strukturę. Każdy system otwarty ma swoje **otoczenie**. W przyrodzie i w poznaniu ludzkim występują przede wszystkim systemy otwarte. **Otoczenie jest to rzeczywistość, która wchodzi lub może wchodzić w relacje z systemem;**
- **aspekt teoretyczny ekofilozofii** oznacza poznanie teoretyczne ekosystemu na różnych poziomach złożoności;
- **aspekt praktyczny ekofilozofii** oznacza różnego rodzaju zastosowania nauki w ekosystemie, np. sozotechnika.

3. Koncepcje ekofilozofii

Ekofilozofia – jako nowa nauka filozoficzna, ma już bogatą i zróżnicowaną literaturę na temat teorii, metodologii i koncepcji tej nauki. W tym miejscu nie dokonujemy szczegółowej analizy poszczególnych ujęć ekofilozofii, a tylko prezentujemy ich rejestr, krótką charakterystykę i podstawową literaturę.

1. Ekofilozofia jako filozofia ekologii [5] – wyrażenie „filozofia ekologii” w podstawowym znaczeniu funkcjonuje w filozofii nauki i oznacza teorię i metodologię ekologii. W ostatnich dziesięciokach lat XX wieku i na początku XXI wieku wyrażenie to zawiera w swojej treści i zakresie wiele elementów z szeroko rozumianych zagadnień filozoficznych i ochrony środowiska. Przykładem takich ujęć są prace Zbigniewa Hulla z Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

2. Ekofilozofia jako ekologia człowieka [6] – wyrażenie „ekologia człowieka” zastosowane przez Napoleona Wolańskiego do określenia syntezy wyników badań naukowych z zakresu antropologii przyrodniczej, ekologii i nauk medycznych. W ujęciu tym jest duży zakres zagadnień i refleksji antropologicznych o charakterze filozoficznym. Ponadto na początku XXI wieku pojawiły się nowe wyrażenia ujmujące istotne obszary działalności człowieka związanej ze środowiskiem, a mianowicie:

ekologia rodziny ludzkiej, *ecologia humana*, ekologia społeczna.

3. Ekofilozofia jako ekologia humanistyczna [7] – w zapowiedzi Stanisława Zięby – ma prowadzić badania naukowe nad życiem człowieka w jego aspekcie specyficznie ludzkim i osobowym.

4. Ekofilozofia jako ekologia głęboka [8] – koncepcja ta zawiera zagadnienia filozoficzne nie tylko w założeniach, ale również w rozwiązaniach problemów szczegółowych związanych z kryzysem i katastrofami ekologicznymi oraz z kryzysem moralnym człowieka.

5. Ekofilozofia jako filozofia ekologiczna [9] – wyrażenie wprowadzone przez Henryka Skolimowskiego, w zestawieniu z takim wyrażeniem, jak „filozofia logiczna”, które już funkcjonuje w słowniku naukowym, może z biegiem czasu uprawomocnić się w języku filozoficznym. Koncepcja ta rozwijana przez działalność Towarzystwo Przyjaciół Ekofilozofii oraz wielu autorów, którzy są zafascynowani wykładem i ujęciem problematyki ekofilozoficznej przez Henryka Skolimowskiego.

6. Ekofilozofia jako ekozofia T [10] – jest budowana na filozofii związanej z kierunkami panteistycznymi – zarówno historycznymi, jak i współczesnymi oraz o założenia ekologii głębokiej.

7. Ekofilozofia jako filozofia kryzysu ekologicznego [11] – orientacja ta dotyczy przede wszystkim zagadnień etycznych, prawnych, politycznych i ekonomicznych związanych z kryzysem ekologicznym oraz ekologii jako nowego paradygmatu polityki.

8. Ekofilozofia jako ujęcie systemowo-informacyjne ekorozwoju [12] – ujęcie to zawarte w pracach Lesława Michnowskiego znajduje uzasadnienie i zastosowanie w prognozach rozwoju człowieka i w założeniach zrównoważonego rozwoju.

9. Ekofilozofia jako ekologia uniwersalistyczna [13] – pojawia się w kontekście ujęć filozofii uniwersalistycznej, a inaczej mówiąc uniwersalizmu, jako metafizologii, prezentowanej w Polsce między innymi w pracach Janusza Kuczyńskiego.

10. Ekofilozofia jako praktyczna filozofia przyrody [14] – ujęcie to akcentuje zagadnienia przede wszystkim praktyczne i bioetyczne związane z kryzysem ekologicznym. Koncepcja ta prezentowana jest w literaturze przedmiotowej w Polsce między innymi przez Zbigniewa Łapko i Annę Lemańską.

11. Ekofilozofia jako część filozofii przyrody [15] – koncepcja ta jest związana z ujęciem filozofii przyrody orientacji arystotelesowsko-tomistycznej, gdzie już wyróżnia się filozofię przyrody nieożywioną (kosmofilozofię) i filozofię przyrody ożywionej (biofilozofię) oraz filozofię środowiska społeczno-przyrodniczego (ekofilozofię).

12. Ekofilozofia jako kulturalistyczna filozofia ekologii reprezentowana w Polsce przez Andrzeja Papużyńskiego [16].

13. Ekofilozofia jako environmentalizm [17] – proponowana przez Wiesława Sztumskiego z Instytutu Filozofii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

14. Ekofilozofia jako samodzielna nauka filozoficzna [18] – o wyraźnie określonym statucie epistemologicznym i metodologicznym.

15. Ekofilozofia jako światopogląd o aspektach etycznych, prawnych i moralnych [19], szukająca również podstaw w ekoteologii.

4. Podstawowa problematyka ekofilozofii

W powstających naukach podstawowym zagadnieniem jest wypracowanie statusu epistemologicznego i metodologicznego oraz struktury zagadnień merytorycznych stanowiących pewną zwartą logiczną całość. W tym miejscu pomijamy szczegółowe analizy zagadnień metateoretycznych, a jedynie zwrócimy uwagę Czytelnika na przedmiot badań ekofilozofii.

Każda nauka ma swoją prehistorię. Podobnie i ekofilozofia ma już swoją prehistorię, a mianowicie wszyscy uczeni zajmujący się zagrożeniami i ochroną środowiska społeczno-przyrodniczego, a zwłaszcza autorzy przytoczonych powyżej koncepcji tej nauki, są prekursorami ekofilozofii. Biorąc pod uwagę aktualny stan badań naukowych z zakresu ekofilozofii, nie sposób dzisiaj określić definitywnie przedmiotu badań tej nauki. Jednak na podstawie istniejącej literatury i toczących się dyskusji na różnych sympozjach i konferencjach naukowych, można przyjąć robocze określenia przedmiotu ekofilozofii:

przedmiotem badań ekofilozofii jest istota i natura środowiska społeczno-przyrodniczego, jego właściwości ilościowe i jakościowe oraz dwustronne związki przyczynowe między antroposferą a środowiskiem;

a może krócej: przedmiotem badań ekofilozofii jest istota i natura ekosystemu i jego otoczenia (lub ekosystemów i ich otoczenia).

W nurcie określonego myślenia filozoficznego poznanie z zakresu ekofilozofii zmierzałoby do poznania środowiska realnie i faktycznie istniejącego; do poznania w aspektach koniecznościowych i przyczynowych, a nie tylko przygodnych; do uzyskiwania uzasadnień też ekofilozoficznych racjami logicznymi, ontycznymi, realnymi i przyczynowymi [20]. Inaczej mówiąc: ekofilozofia jest nauką o systemowym ujęciu problematyki filozoficznej środowiska społeczno-przyrodniczego.

Zasadniczym źródłem informacji o środowisku są różne nauki szczegółowe, a szczególnie ekologia i zoologia. Wydobyć problematyki filozoficznej z naukowego obrazu środowiska społeczno-przyrodniczego i kulturowego należy między innymi do zadań ekofilozofii.

Z zagadnień merytorycznych ekofilozofii wymieniamy tylko te, które stanowią zasadniczą strukturę przedmiotową tej nauki. Do niej należy problematyka ogólnofilozoficzna, antropologiczna, aksjologiczna i edukacyjna dotycząca środowiska

społeczno-przyrodniczego łącznie ze środowiskiem kulturowym.

Ogólnofilozoficzna problematyka ekofilozofii [21] dotyczy istoty i natury środowiska społeczno-przyrodniczego, jego właściwości ilościowych i jakościowych, zmian zachodzących w tych właściwościach oraz związków przyczynowych między antroposferą a biosferą. Chodzi tutaj przede wszystkim o zdanie sprawy z aktualnego stanu środowiska, źródeł zmian zachodzących w tym środowisku, jego wpływu na życie i zdrowie człowieka, jak również szukanie podstaw filozoficznych ochrony tego środowiska. Podstawą do prowadzenia badań w tym zakresie są dane z przyrodniczych nauk szczegółowych i antropologicznych. Podejmowana problematyka ogólnofilozoficzna w ekofilozofii i próby jej rozwiązania są oparte w sensie metodologicznym o tak zwany naukowy obraz świata, w tym przypadku chodzi przede wszystkim o naukowy obraz środowiska społeczno-przyrodniczego.

Antropologiczna problematyka ekofilozofii [22] dotyczy przede wszystkim zagadnień filozoficznych związanych z demografią, ontogenezą, antropopresją, migracją oraz ze strukturalnymi elementami antroposfery, do których zalicza się przede wszystkim naukę, technikę i technologię, sztukę i religię. Punktem wyjścia do tego rodzaju badań są dane z antropologii przyrodniczej, filozoficznej, społecznej i kulturowej oraz z ekologii człowieka, sozotechniki, religiologii, filozofii i historii nauki, historii i filozofii kultury. Podejmowana filozoficzna problematyka antropologiczna w ekofilozofii oraz sposoby jej rozwiązywania zależy od przyjmowanych przez autorów systemów filozoficznych.

Aksjologiczna problematyka ekofilozofii [23] występuje przy wartościowaniu życia, zdrowia człowieka, środowiska. Podstawy wartościowania wypracowywane są w aksjologii związanej z filozofią bytu i antropologią. W ramach naszej koncepcji ekofilozofii życie oraz życie i zdrowie człowieka ujmujemy jako wartości najwyższe, ale nie absolutne. Natomiast środowisko społeczno-przyrodnicze traktuje się jako wartość podstawową i dobro wspólne. Wypracowane tutaj wartości mogą stać się podstawą wypracowania etyki ogólnej oraz etyki środowiskowej, a nawet prawodawstwa ekologicznego i moralności. Wydaje się, że wiedza naukowa związana ze środowiskiem społeczno-przyrodniczym oraz wypracowana i akceptowana etyka środowiskowa mogą stać się podstawą dla ekorozwoju.

Edukacyjna problematyka ekofilozofii [24] dotyczy przede wszystkim podstaw filozoficznych wychowania proekologicznego, a ściślej mówiąc wychowania sozologicznego w rodzinie, w szkole, w masmediach, w organizacjach społecznych, religiach oraz w ogólnej edukacji narodowej. Kształtowanie świadomości wrażliwej na wartość środowiska

społeczno-przyrodniczego zależy również od programów nauczania w przedszkolach, szkołach podstawowych, średnich i na uczelniach wyższych oraz od powszechnej edukacji ekologicznej dorosłych. Ponadto jest to zadanie dla wszystkich zdających sprawę z jakości aktualnego środowiska i jego wpływu na życie na naszej planecie oraz z jego wpływu na życie i zdrowie człowieka w naszej Ojczyźnie, jak i na całym świecie. Jest to zadanie nie tylko dla filozofów – jak pisze M. Barnier [25] – ale dla wszystkich mających wpływ na świadomość społeczną w Polsce i w świecie.

5. Zarys struktury ekofilozofii

5.1. Epistemologia i metodologia ekofilozofii

1. Analiza semantyczna terminu: *ekofilozofia*
2. Podstawowe terminy, pojęcia: ekosystem, przestrzeń ekologiczna, bezpieczeństwo ekologiczne, dobro wspólne i inne
3. Przedmiot badań ekofilozofii
4. Metoda
5. Koncepcje
6. Historia
7. Ośrodki
8. Autorzy, uczeni, twórcy

5.2. Charakterystyka nauk ekologicznych i środowiskowych

1. Podstawowe: ekologia, sozologia – nauka o ochronie środowiska społeczno-przyrodniczego, ekologia człowieka, ekologia ludzka, ekologia społeczna, ekologia rodziny ludzkiej
2. Techniczne: sozotechnika
3. Ekonomiczne: ekoekonomia, sozoekonomia, ekonomia środowiskowa
4. Filozoficzne: Etyka środowiskowa, ekofilozofia, ekoteologia
5. Prawodawstwo ekologiczne, polityka ekologiczna
6. Edukacja środowiskowa (ekologiczna)
7. Przedmiot badań i metodologia nauk środowiskowych

5.3. Filozoficzne zagadnienia w ekofilozofii

1. Analiza semantyczna terminu: *środowisko*
2. Podstawowe terminy, pojęcia, paradygmaty, np.: ekosystem, przestrzeń ekologiczna, bezpieczeństwo ekologiczne, i inne
3. Uwarunkowania przyczynowe zmian w środowisku
4. Zmiany ilościowe i jakościowe w środowisku
5. Destrukcyjne naturalnych struktur środowiskowych
6. Środowisko w oddziaływaniach globalnych.
7. Ziemia w oddziaływaniach najbliższego otoczenia kosmicznego

5.4. Antropologiczne zagadnienia w ekofilozofii

1. Problemy demograficzne
2. Problemy migracyjne ludności

3. Zmiany genetyczne
4. Inżynieria genetyczna
5. Zdrowie człowieka i jego zagrożenia w środowisku społeczno-przyrodniczym.
6. Blaski i cienie bioetyki

5.5. Aksjologiczne zagadnienia w ekofilozofii

1. Aksjologia
2. Etyka środowiskowa
3. Bioetyka
4. Prawo ekologiczne
5. Ekoestetyka
6. Moralność „ekologiczna”
7. Środowisko jako dobro wspólne całej ludzkości

5.6. Edukacyjne zagadnienia w ekofilozofii

1. Podstawy filozoficzne edukacji środowiskowej
2. Edukacja ekologiczna (sozologiczna)
3. Wychowanie ekologiczne
4. Świadomość ekologiczna
5. Formy edukacji ekologicznej: szkolna, permanentna
6. Formy wychowania ekologicznego
7. Podstawy światopoglądu ekologicznego

6. Zakończenie

Przedstawiony zarys problematyki ekofilozofii wymaga dalszych pogłębionych analiz i dyskusji w szerszym środowisku uniwersyteckim i akademickim. Tak wypracowana ekofilozofia może stać się dobrą podstawą do zaproponowania nowego stylu myślenia filozoficznego w szeroko rozumianej problematyce ekologicznej. Szczęólnego namysłu i studiów wymagają podstawowe pojęcia, kategorie, paradygmaty ekofilozofii.

Literatura

1. W. Krajewski (red.), *Słownik pojęć filozoficznych*, WN Scholar, Warszawa 1996, s. 57-60.
2. M. Lubański, *Informacja – system*, w: M. Heller, M. Lubański, S. W. Ślaga (red.), *Zagadnienia filozoficzne współczesnej nauki. Wstęp do filozofii przyrody*, Warszawa 1982, s. 29-31; Kierzkowski, *Elementy informatyki*, s. 497-498.
3. Por.: A. M. Mannion, *Zmiany środowiska Ziemi. Historia środowiska przyrodniczego i kulturowego*, tłum. Joanna Wibig, WN PWN, Warszawa 2001, s. 15-17.
4. Por. A. Podsiad, Z. Więckowski, *Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych*, Warszawa 1983; s. 380-381; J. Tokarski (red. Naukowy), *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1971, s. 723; J. Bocheński, *O systemie*. Wykład wygłoszonych w ATK 1987-11-05, SPhCh 24/1988, 2/235-248; *Problemy metodologii badań systemowych*, tłum. E. Kaparisi, Warszawa 1973; S. Młynarki, *Elementy teorii systemów i cybernetyki*, Warszawa 1974; G. J. Klir (red.), *Ogólna teoria systemów*, tłum. C. Bergman, Warszawa 1976; W. Sadowski, *Podstawy ogólnej teorii systemów. Analiza logiczno-metodologiczna*, tłum. A. Lewicka, Warszawa 1978; L. von Bartalanffy, *Ogólna teoria systemów*. Podstawy, rozwój, zastosowania, tłum. E. Waydyłło-Woźniak, Warszawa 1984; M. Lubański, *Informacja – system*, w: M. Heller, M. Lubański, S. W. Ślaga (red.), *Zagadnienia filozoficzne współczesnej nauki*, Warszawa 1982, s. 14-70; W. Gasparski, i D. Miller (red.), *Nauka – technika – system*, Wrocław 1981.
5. Z. Hull, *Filozofia ekologii jako nowa dziedzina filozofowania*, w: W. Tyburski (red.) *Filozofia i bioetyka. Materiały VI Polskiego Zjazdu Filozoficznego w Toruniu 5-9 września 1995 r., Sekcja Bioetyki i ekofilozofii*, TOP Kurier, Toruń 1996, s. 9-29; por. A. Papuziński, *Metafizyczne dziedzictwo nauki jako problem filozofii ekologii*, w: A. Papuziński (red.), *Ekofilozofia i bioetyka*, s. 29-42; *Problemy filozofii ekologii*, w: *Wprowadzenie do filozoficznych problemów ekologii*, WSP, Bydgoszcz 1999, s. 55-96; *O dwóch sposobach pojmowania i uprawiania filozofii ekologii*, *Z filozofii nauk ekologicznych*, w: J. M. Dołęga, J. W. Czartoszewski, A. Skowroński (red.), *Ochrona środowiska społeczno-przyrodniczego w filozofii i teologii*, WUKSW, Warszawa 2001, s. 38-45; J. M. Dołęga, *Z filozofii nauk ekologicznych*, w: *Ochrona środowiska społeczno-przyrodniczego w filozofii i teologii*, s. 25-37.
6. N. Wolański, *Glossary of terms for human ecology*, Warsaw 1990; N. Wolański (red.), *Czynniki rozwoju człowieka. Wstęp do ekologii człowieka*, PWN, Warszawa 1972; A. Horst, *Ekologia człowieka*, PWN, Warszawa 1976; B. Kuźnicka (red.), *Ekologia człowieka. Historia współczesności*, IHN PAN, Warszawa 1995; N. Wolański, *Nowoczesność jako sprawność w przystosowaniu człowieka do środowiska*, w: *Prakseologia* (1992) Nr 1-2, s. 105-127; S. Jaromi, *Ekologia humana – chrześcijańska odpowiedź na kryzys ekologiczny*, WOOD, Kraków 2004; J. W. Czartoszewski, J. M. Dołęga (red.), *Episteme 7(2000): Ekologia rodziny ludzkiej*, AUM, Olecko 2000; B. Campbell, *Ekologia człowieka. Historia naszego miejsca w przyrodzie od prehistorii do czasów współczesnych*, tłum. M. A. Bitner, WN PWN, Warszawa 1995; D. Kielczewski, *Ekologia społeczna*, UwB, Białystok 1998.
7. B. Devall, G. Sessions: *Ekologia głęboka. Życie w przekonaniu, iż Natura coś znaczy*, tłum. E. Margielewicz, Pusty Obłok, Warszawa 1994; R. Bzdak, *Problem możliwości teoretycznego uzasadniania głębokiej ekologii*, w: *Człowiek i środowisko*, 91-96; A. Synowiecki, *Człowiek – z ziemi wzięty, Człowiek i Przyroda* (1994) Nr 1, 41-92; K. Waloszczyk, *Kryzys ekologiczny w świetle ekofilozofii*, WPL, Łódź 1996, s. 228-241.
8. Por.: H. Skolimowski, *Filozofia żyjąca. Ekofilozofia jako drzewo życia*, Pusty Obłok, Warszawa 1992; D. Kielczewski, *Wybrane nurty filozofii ekologicznej*, WPUW, Białystok 1993, s. 5-32; K. Waloszczyk, *Kryzys ekologiczny w świetle ekofilozofii*, WPL, Łódź 1996, s. 207-228; H. Skolimowski, *Medytacje*, Astrum, Wrocław 1991; H. Skolimowski, *Wizje Nowego Millenium*, Kraków 1999; H. Skolimowski i J. K. Górecki, *Zielone oko kosmosu. Wokół ekofilozofii w rozmowie i esejach*, Atla 2, Wrocław 2003.
9. Por.: H. Skolimowski, *Filozofia żyjąca. Ekofilozofia jako drzewo życia*, Pusty Obłok, Warszawa 1992; D. Kielczewski, *Wybrane nurty filozofii ekologicznej*, WPUW, Białystok 1993, s. 5-32; K. Waloszczyk, *Kryzys ekologiczny w świetle ekofilozofii*, WPL, Łódź 1996, s. 207-228; H. Skolimowski, *Medytacje*, Astrum, Wrocław 1991; H. Skolimowski, *Wizje Nowego Millenium*, Kraków 1999; H. Skolimowski i J. K. Górecki, *Zielone*

- oko kosmosu. Wokół ekofilozofii w rozmowie i esejach*, Atla 2, Wrocław 2003.
10. Por. B. Devall, G. Sessions, *Ekologia głęboka*, 289-293; M. Ryszkiewicz, *Matka Ziemia w przyjaznym kosmosie. Gaja i zasada antropiczna w dziejach myśli przyrodniczej*, WN PWN, Warszawa 1994; B. Jakubowska, *Gaja – wiecznie żywa*, w: *Studia Ecologiae et Bioethicae* 1(2003) s. 593-604.
  11. Por. Ed Phillips, *Crisi in Atmosphere: The greenhouse factor*, D. B. Clark and Co. Phoenix 1990; V. Hosle, *Philosophie der ökologischen Krise*, C. H. Beck, Munchen 1994; Z. Piątek, *Filozoficzne korzenie kryzysu środowiskowego*, w: *Człowiek i środowisko...*, s. 43-50.
  12. L. Michnowski, *Jak żyć? Ekorozwój albo...*, WEiŚ, Białystok [brw]; B. Zaufal, M. Białecka (red.), *Ekorozwój szansą przetrwania cywilizacji*. Materiały z konferencji PKE, t. 3, WAG-H, Kraków 1986; L. Michnowski, *Czy regres człowieczeństwa?* LTN, Warszawa 1999.
  13. Por. J. Kuczyński, *Udomowienie Ziemi. Interpretacja Leszka Kołakowskiego projektu metanoi*, w: J. Kuczyński (red.), *Ziemia naszym domem*, CU UW, Warszawa 1996, s. 155-178; por. J. Kuczyński, *Wstęp do uniwersalizmu, t. 1: Ogrodnicy świata*, BD, Warszawa 1998; t. 2: *Młodość Europy i wieczność Polski*, BD, Warszawa 1999.
  14. Por. Z. Łepko, *Ku ekofilozofii*, w: *Studia Philosophiae Christianae* 30(1994) Nr 1, s. 21-34; tenże, *Ekofilozofia jako praktyczna filozofia przyrody*, w: *Człowiek i środowisko...*, s. 37-42; A. Lemańska, *Praktyczna filozofia przyrody alternatywą klasycznej filozofii przyrody*, w: *Studia Philosophiae Christianae* 33(1997) Nr 1, s. 133-138; Z. Łepko, *Antropologia kryzysu ekologicznego*, WUKSW, 2003.
  15. Por. J. M. Dołęga, *W kierunku ekofilozofii*, w: *Ekofilozofia i bioetyka*, s. 19-25.
  16. Por.: A. Papuziński, *Życie – nauka – ekologia. Prolegomena do kulturalistycznej filozofii ekologii*, WSP, Bydgoszcz 1998.
  17. Por.: W. Sztumski, *Enwironmentalizm i cywilizacja życia*, UŚ, Katowice 1997.
  18. Por. J. M. Dołęga, *Z zagadnień metateoretycznych i merytorycznych ekofilozofii*, w: *Studia Philosophiae Christianae* 32(1996) Nr 1, s. 270-278; J. M. Dołęga, *Ekologia w teologii i filozofii chrześcijańskiej*, w: A. Papuziński (red.), *Wprowadzenie do filozoficznych problemów ekologii*, WSP, Bydgoszcz 1999, s. 133-163; J. M. Dołęga, *Problematyka ochrony środowiska społeczno-przyrodniczego w sozologii i ekofilozofii*, w: J. M. Dołęga i J. W. Czartoszewski (red.), *Ochrona środowiska w filozofii i teologii*, WATK, Warszawa 1999, s. 10-26.
  19. Por. J. W. Czartoszewski, *Zagadnienie światopoglądu w edukacji ekologicznej*, w: *Studia Ecologiae et Bioethicae* 1(2003) s. 505-518; J. M. Dołęga, J. W. Czartoszewski, A. Skowroński (red.), *Ochrona środowiska społeczno-przyrodniczego w filozofii i teologii*, WUKSW, Warszawa 2001; J. M. Dołęga i J. W. Czartoszewski (red.), *Ochrona środowiska w filozofii i teologii*, WATK, Warszawa 1999.
  20. Por. K. Klószak, *Z teorii i metodologii filozofii przyrody*, KŚW, Poznań 1980, s. 46-49, 105, 113; J. M. Dołęga, *Stosunek ruchu do materii w ujęciu klasycznej filozofii przyrody*, ATK, Warszawa 1986, s. 29-30.
  21. Por. S. Zięba, *Życie w aspekcie ekologicznym*, *Człowiek i przyroda* (1995) Nr 2, s. 5-21; J. Dębowski, *Filozoficzne źródła refleksji ekofilozoficznych*, WSP, Olsztyn 1996.
  22. Por. N. Wolański, *Rozwój biologiczny człowieka*, cz. 1 i 2, wyd. 6, PWN, Warszawa 1986; S. Kowalczyk, *Zarys filozofii człowieka*, WD, Sandomierz 1990; M. Wójcik (red.), *Człowiek – osoba – płeć*, ISnR ATK, Warszawa 1998; N. Wolański, *Rozwój biologiczny człowieka*, WN PWN, Warszawa 2005.
  23. Por. K. Kloskowski, *O naczelnej zasadzie etycznej relacji człowiek – środowisko*, w: *Człowiek i środowisko...*, s. 107-112; W. Tyburski, *Etyka środowiskowa a paradygmat antropocentryzmu*, w: *Ekofilozofia i bioetyka*, s. 65-72; Z. Piątek, *Dylematy etyki środowiskowej*, w: *Ekofilozofia i bioetyka*, s. 43-64. Ponadto por. 16 artykułów w pracy zbiorowej na temat: W. Tyburski (red.), *Ekonomia, ekologia, etyka*, IFUMK, Toruń 1996; J. Łukomski, *Próba zbudowania chrześcijańskiej etyki środowiska naturalnego*, WDR, Radom 1998.
  24. Por. M. Dudzińska, L. Pawłowski (red.), *Materiały II Ogólnopolskiej Konferencji Ochrona środowiska w nauczaniu i wychowaniu*, WU PL, Lublin 1993; C. Napiórkowski, W. Koc (red.) *Chronicz by przetrwać*, WOF, Niepokalanów 1992; *Edukacja ekologiczna wobec współczesności i wyzwań przyszłości*, *Przyroda i Człowiek*, Zeszyt Specjalny, Opole-Pokrzywna 1995; D. Cichy (red.), *Edukacja środowiskowa. Agenda 21 – realizacja zadań edukacyjnych*, IBE, Warszawa 1997; *Problemy dydaktyki i wychowania w Akademii Rolniczej w Poznaniu*, 14: *Edukacja i świadomość ekologiczna*, ARP, Poznań 1997; I. Fudali, *Ekologiczne wyzwania regionalnych programów edukacji środowiskowej*, PKE, Kielce 1997; J. Frątczak, *Świadomość ekologiczna dzieci, młodzieży i dorosłych w aspekcie edukacji szkolnej i nieszkolnej*, WSP, Bydgoszcz 1995; J. M. Dołęga, *Znaczenie sozologii i ekofilozofii w systemie edukacji ekologicznej*, w: J. L. Krakowiak, J. M. Dołęga (red.), *Hipoteza ekologii ekologicznej*, BD, Warszawa 1999, s. 53-65; *Edukacja Biologiczna i Środowiskowa* Nr 2-3 (10-11) 2004.
  25. M. Barnier, *Atlas wielkich zagrożeń*, tłum. M. Jarosiewicz, WN-T, Warszawa 1995, s. 9.